

УДК 821.161.2-92.09

ОПОЗИЦІЯ «СВІЙ» / «ЧУЖИЙ» У ПАМФЛЕТАХ ЗБІРКИ «ПЕРЕД ЛИЦЕМ ФАКТІВ» Я. ГАЛАНА

Тетяна Шевченко, канд. філол. наук

*Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
shin75@mail.ru*

У статті йдеться про культурні концепти «свій» / «чужий» у збірці памфлетів Ярослава Галана «Перед лицем фактів», яку складають нотатки, памфлети й нариси, написані після відвідування Нюрнберзького процесу. Проаналізовано більшою мірою семантичне поле «чужий», репрезентоване портретами фашистів, які опинилися на лаві підсудних. Акцентовано увагу на сатиричних та інших прийомах образності.

Ключові слова: «свій», «чужий», памфлет, портрет, сатира.

Архетипи «свій» і «чужий» можна вважати певними культурними концептами, що формували картину світу людини ще зі стародавніх часів, неможливо їх усвідомлювати окремо, адже вони формують своєю бінарною опозицією й традиційну бінарну картину світу. Як відзначає В. Маслова, «питання про бінарні опозиції — це питання про універсальні властивості самої дійсності й універсальні закономірності її відображення в людській свідомості. А бінарна модель світу — загальна для людини психологічна риса» [3, с. 28]. Будучи складовими бінарної картини світу, ці архетипи становлять певну своєрідну систему координат і віддавна слугують засобом пізнання навколишнього світу. У той же час «напруженість, що виникає всередині бінарних опозицій, з одного боку, містить потенційний конфлікт, а з іншого, — відзначає Т. Владимірова, — алгоритм його вирішення, що пропонується соціумом. На ранньому етапі розвитку людського суспільства мовні опозиції забезпечували точне, недвозначне вираження думки й визначали тональність спілкування. Наявність у свідомості біполярних шкал ставила тих, хто спілкується, у «ситуацію вимушеного вибору», коли «третього не дано» [2, с. 37]. У процесі такого «вимушеного» вибору й виникає ситуація, коли особистість має зробити вибір між власними життєвими пріоритетами і певними зовнішніми факторами, які, у свою чергу, можуть суттєво скоригувати межі сприйняття «свого» і «чужого».

Зрозуміло, що в жанрі памфлету, який за своєю природою є згущенням фарб у викривальному підтексті, якому притаманне анти-

тетичне зіставлення гіперболізованого позитивного та негативного, опозиція свій / чужий часто стає підґрунтям формування авторської світомоделі, адже в такий спосіб автору стає простіше викрити те чи інше явище, особу, ситуації, бо вони наочно й репрезентативно відтінюються чимось іншим, принципово протилежним. Зрозуміло, що включення об'єкта висловлювання в концепт «свій» часто слугує мовленнєвою стратегією виправдання (піднесення), натомість включення до концепту «чужий» — стратегією дискредитації. Розмежування своїх і чужих, створення образу ми-групи через очернення супротивника — достатньо традиційний прийом політичної боротьби. Усе це повною мірою відображено в збірці Ярослава Галана «Перед лицем фактів», де в опозицію «свій / чужий» потрапляють радянські воїни / фашисти. Ця збірка була написана по поверненню з Нюрнберзького процесу, на якому автор був присутній особисто в якості кореспондента. І хоча збірка побачила світ 1949 року, вона аналізувалася побіжно і то виключно з ідеологічних, а не з поетологічних позицій. Більшою мірою автор зосередився на створенні образу ворогів, котрі постають носіями всесвітнього зла, що заслуговують на справедливе покарання. Наприклад: «жертва випадковості», Ганс Франк також «не мав жодного впливу на хід подій. У всьому, що сталося, винні, виявляється, не Франк, і Гімлер, Герінг і, як це не дивно, — «людина другого гарнітуру» — Заукель. Франк також випадково вступив у члени нацистської партії, випадково став баварським міністром, так само випадково опинився згодом на посаді генерал-губернатора Польщі і Галичини. Цей убивця 6 мільйонів поляків і українців та 3,5 мільйонів євреїв переодягається на наших очах у тогу (цитую дослівно): «борця за ідею закону і держави...» [1, с. 6].

«Свій» визначається як сфера знайомого, рідного, зрозумілого, подібного. «Чужий» — як сфера таємничого, незрозумілого, несхожого. Сфера «свій» може розширюватися у процесі пізнання оточення, коли чужий, ворожий стає знайомим та зрозумілим. Проте повного зникнення чужого досягнути неможливо, оскільки чужий завжди присутній у своєму. Кожний елемент сфери «свій», що виступає як суб'єкт будь-яких відносин, можна тлумачити як чужий, оскільки порівняння, оцінка неминуче передбачають присутність Іншого. Критеріями віднесення певного явища дійсності до сфери «свій» або ж «чужий» є наявність у художньому тексті відповідних мовних позначників. Маркування свого та чужого може відбуватися, зокрема, за

рахунок повтору присвійних займенників, конструкцій, лексичних одиниць, семантика яких вказує на приналежність чи володіння; стилістичних прийомів, які створюють образ господаря, а також мовних засобів, які вказують на відстань між людьми, предметами, явищами. Головним наповненням сфери «свій» у Я. Галана стають радянські воїни-переможці, СРСР у цілому, «чужий» — фашисти-есесівці, котрі опинилися на лаві підсудних, свої, які стали чужими — воїни ОУН-УПА, а також країни Європи, котрі регенерують фашизм, що автор вважає вкрай небезпечним. Ось як він з цього приводу пише: «Найкращий і єдиний спосіб запобігти пожежі — вчасно знешкодити її паліїв. І великих, і малих. Малий сірник не менш небезпечний, ніж смолоскип. Вогнем гратися не можна, не можна навіть дорослим джентельменам...» [1, с. 10].

Так, показниками «свого» є особові займенники я, ми, присвійні займенники, лексеми на кшталт «частина чогось», «друг», «товариш» тощо. Ось приклад з памфлету «Обвинувачуємо — ми»: «Тому так легко помітити в цей історичний день сльози на очах **наших** побратимів», «вперше за все існування нюрнберзького «юстіцпаласту» звучить така мелодійна, така рідна всім **нам**, слов'янам, мова».

Сфера «чужого» окреслюється за допомогою ксенопоказників (тобто показників чужого), зокрема лексем: чужинець, ворог, стороння людина, іноземець: «Йоахімові фон-Ріббентропу стає душно і — тісно. Тісно, як у домовині. Уста Ріббентропа жадібно ловлять повітря, в нього тепер вигляд людини, яка раптом заглянула в очі невблаганій смерті. **Кат народів** не думає в цю хвилину про тих людей, що їх на категоричну вимогу Ріббентропа, віддав був Хорті крематорійним печам Освенціма. А цих людей було — шістсот тисяч....» [1, с. 68]. Відчуженість між персонажами передається зображенням величезної відстані, що між ними виникає.

Часто лексеми *свій* / *чужий* подаються поруч, в одному абзаці чи реченні, відтак стає простішим і зрозумілішим одне на тлі іншого і навпаки, як-от: «Може, ніде так, як саме **тут, у далекому Нюрнберзі**, не відчуваєш цього так гостро і так схвильовано, бо лише тут, на місці, де розкривається перед нашими очима повна картина тієї долі, яку готував Україні **ворог**, — можна так глибоко і так сердечно зрозуміти, що таке народ — **друг**, народ — вірний **товариш**» [1, с. 16].

Основна цінність збірки — створення низки портретів ворогів за допомогою сатири й сарказму. Звісно, всі вони входять до семан-

тичного поля «чужий». Мета памфлетів — викликати у читача обурення, часом ненависть до чільників гестапо. Показовим у цьому сенсі є памфлет «Герінг». Ось його початок: «Герман Герінг важить іще й сьогодні 110 кілограмів. На перший погляд, це не Герінг, а баба, товста, 50-річна баба-перекупка.

І ця баба, баба з обстриженим волоссям, сидить перед вами, з ногами, окутаними ковдрою, й тримає себе так, наче вона й справді на базарі. Від її уваги не вислизне ні одне слово. Під час перерви розвішує вуха наліво й направо, злими, засаленими очима водить по всьому залу і з пильною цікавістю приглядається до кожної нової особи. Коли в руках захисника з'явиться газета, баба витягає шию з сувої червоної хустки й бігає очима по сторінках, шукаючи свого прізвища. Коли знаходить його, усмішка задоволеного честолюбства розтягає її тонкі губи від вуха до вуха» [1, с. 56]. В цьому описі — ознаки карикатури: зображення, в якому комічний ефект створюється перебільшенням і загостренням характерних рис, несподіваними зіставленнями й уподібненнями. У широкому сенсі слова під карикатурою розуміють будь-яке зображення, де свідомо створюється комічний ефект, з'єднуються реальне і фантастичне, перебільшуються і загострюються характерні риси фігури, особи, вбрання, манери поведінки людей, змінюються співвідношення їх із навколишнім середовищем, використовуються несподівані зіставлення й уподібнення [5, с. 32]. Я. Галан навмисно «знижує» генерала, порівнюючи його з жінкою, — в такий спосіб він висловлює негативне ставлення до нього, сповнене крайньої ненависті і гнівного презирства.

Порівняння чоловіка з жінкою — свідчення особливої зневаги до одного з найвпливовіших людей у нацистській Німеччині, його ще називали «другою людиною» після Гітлера, за деякими даними — наступником фюрера. Автор не приховує своєї ненависті до ледь не головної впливової фігури фашистської Німеччини, яку визнали злочинцем і мали повісити, але перед смертю він покінчив життя самогубством. І відкрита безкомпромісна позиція автора — надзвичайно принципова, адже сатирик — проповідник високої моралі та демократичних суспільних засад, вказує на вади супротивників, він виходить із вимог про обов'язкове правильне, належне, відповідне правовим нормам, духовним канонам та загальнолюдським цінностям, тобто керується «інстинктом належного» [4, с. 24]. Він, як і будь-який інший памфлетист, виробляє критичне ставлення до дійсності на ос-

нові «позитивного ідеалу», оскільки без чіткої уяви про істинно добре, варте людини, моральне, високе його оцінки навколишніх явищ будуть безпідставні, поверхові, суперечливі. Таким ідеалом для митця стає мирне життя, народ-переможець, віра в добро і гуманізм, і саме всьому цьому протиставляються «герої» його творів. Необхідною умовою дієвості сатиричного слова вважається майстерне протиставлення негативного й позитивного, дійсного й бажаного, чітке визначення автором ідеалу, котрого він прагне досягти, вміле донесення його до аудиторії й здатність «розбудити у читачів прагнення цього ідеалу». Чітка настанова Я. Галана — показати злочинців перед людством без прикрас, без окомилування, але при цьому по-суворому відкрито, оголивши їх злочинне єство, закорінене на прагненні влади, наживи, сили. Відтак його позиція чітка й недвозначна: він ніде не змінює тональність, він відбирає для відтворення своїх героїв тільки ті аргументи й події, які знімають можливість двозначності, розмитості, при цьому власні оцінки — скупі, але безапеляційні. Приміром, у памфлеті про Герінга він навіть дає можливість «висловитися» самому Герінгу, натомість власна авторська оцінка вкрай скупа. Задум вкраплення фрагментів стенограми з наради Герінга з рейхскомісарами окупованих областей та представниками військового командування цілком зрозумілий: тут на власні очі читач може відчутти злочинне єство Герінга, котре проявляється так би мовити наживо.

Так і Ганс Франк видавав себе за цінителя музики і «вірного слугу мистецтва». Він умів навіть музикувати, чим особливо пишалися його рідні і наближені. І Я. Галан показує, у що насправді виливається «любов» до мистецтва «великого музиканта третього рейху»: «Пальці Франка підлесливо лягають на клавіші. З-під них злітає граціозно, а потім сумно і лірично. «Балада» Шопена, того самого Фредеріка Шопена, що його пам'ятник у Варшаві було потрошено вдвічі за розпорядженням того ж самого Франка» [1, с. 34]. Ідейний задум письменника отримує в цьому уривку яскраве і разом з тим надзвичайно глибоке вираження. Сміслова контрастність понять, уміщених у словах «м'яко» і «вщент», «злітає» і «розбитий», доповнює в контексті малюнка образ ворога. Його «культура» відразу осмислюється лише як зовнішня маска освіченого вбивці і ката, ворога будь-якої культури. Я. Галан відстоює в цьому уривку важливу думку: справжня культура пов'язана з творенням, з життям. У «надлюдині», що сидить на лаві підсудних, підкреслює Я. Галан, немає нічого виняткового. Жа-

дібність, боязкість, продажність і користолюбство фанатиків гітлерівського рейху породжені режимом, тим соціально-політичним середовищем, у якому до керівництва державою змогли прийти люди, позбавлені совісті і честі, люди з мораллю тварин і «звичками дрібних кримінальних злодюжок і ярмаркових блазнів». Прикметно, що Франка у заголовку названо «надлюдиною»: саме в лапках, що видає штучність ества героя твору, удаваність, несправжність, адже у лапки часто беруть слова, підкреслюючи їх умовність, особливий смисл (читач має у певний спосіб скоригувати смисл слова «надлюдина», щоб правильно декодувати поставлене перед собою завдання: показати, що насправді Франк — нікчемна й зубожіла особа, котра тільки-но могла удавати з себе захисника інтересів німецької нації, а насправді була малюсінькою, малопомітною постаттю).

З памфлетів «Перед лицем фактів» лунає думка, що всіх цих лицарів «довгого ножа» об'єднує одне — ненаситне жадання збагачення. Пристрасть до наживи з'єднала в одній зраді фіюрера і «скромного мюнхенського адвоката» Ріббентропа, «фанатика націонал-соціалізму» Ганса Франка і «далекого від високих матерій» коменданта Освенцима.

Улюблені прийоми Я. Галана-памфлетиста — використання епітетів і порівнянь. Усі ці тропи нарочито підкреслюються іронією. Так, Герінг порівнюється з бабою-торгівкою, Ріббентроп — з церковним діячем, адже його промова звучить наче не в суді, а «в конфесійному залі», Франк на процесі нагадує «мученика», проте, зазначає памфлетист, його «порожні штамповані фрази матимуть гіпноізуючу силу погляду пітона», Муссоліні — з голодним фашистським вовком, котрий вимагає поживи.

Ще один поширений прийом — контрасту. Письменник часто говорить про тоді й тепер, про минуле й сучасне німецьких військових чільників, яке разуче відрізняється, як-от: «Йоахім фон-Ріббентроп. В ролі підсудного він почуває себе погано, протягом кількох місяців постарів на десять років. Значно краще він почував себе у ролі міністра, дарма, що про той період свого життя Ріббентроп говорить тепер досить неохоче [1, с. 64]. Ще приклад: «Імітуючи глибоке зворушення, Франк жестом розпачу і каяття тулить «руку янгола» до чола і, примруживши малі, запалі в глибок черепа очі, жадібно шукає ними на обличчях своїх суддів хоч би тіні симпатії... Франк не знаходить її. Він червоніє, потім раптом блідне, і руки його безсило падають. І «над-

людина» нагадує тепер лантух м'яса і кісток, поставлений і забутий на цьому стільці якимось легкодухим недбайлом» [1, с. 77].

Протилежність німцям-злочинцям складають радянські воїни і представники СРСР на суді. Їх автор описує з неабияким пафосом, з піднесеністю, з неприхованою гордістю і величчю. Так, наприклад, створено образ Р. Руденка, представника СРСР на процесі. Автор цитує слова Р. Руденка про те, що це був перший випадок, коли перед судом з'явилися злочинці, що оволоділи цілою державою і що зробили саму державу знаряддям своїх жахливих злочинів. Активно цитуються і його слова про те, що на лаві підсудних опинилися люди, чия злочинна діяльність не обмежилася кордонами однієї держави і привела до нечуваних за своєю тяжкістю наслідків.

Отже, аналіз збірки памфлетів «Перед лицем фактів» засвідчив, що в опозиції «свій / чужий», котра стала підґрунтям її створення, більшою мірою все-таки показано тих, кого можна віднести до категорії «чужий», що й не дивно, адже описано судовий процес над ключовими фігурантами фашистської Німеччини. Категорія «свій» (радянський народ-переможець) тут часто подається контекстуально, наче на відстані, часто окреслена одним-двома штрихами, однак цілком чітко усвідомлена, зафіксована, позначена.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Галан Я. Перед лицем фактів / Я. Галан. — К. : Радянський письменник, 1949. — 195 с.
2. Владимірова Т. Призваные в общении: Русский дискурс в межкультурной коммуникации / Т. Владимірова. — М. : КомКнига, 2007. — 304 с.
3. Маслова В. Преданья старины глубокой в зеркале языка / В. Маслова. — Минск, 1997. — 230 с.
4. Ямпільський І. Сатирична журналістика 1860-х років / І. Ямпільський. — М. : Наука, 1964. — 57 с.
5. Ярмиш Ю. Жанри сатиричної публіцистики : навч. пос. / Ю. Ярмиш ; за ред. проф. В. В. Різуна. — К. : Інститут журналістики, 2003. — 156 с.

ОППОЗИЦИЯ «СВОЙ» / «ЧУЖОЙ» В ПАМФЛЕТАХ СБОРНИКА «ПЕРЕД ЛИЦОМ ФАКТОВ» Я. ГАЛАНА

Татьяна Шевченко, канд. филол. наук

Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова

В статье идет речь о культурных концептах «свой» / «чужой» в сборнике памфлетов Ярослава Галана «Перед лицом фактов», которую составляют заметки, памфлеты и очерки, написанные после посещения Нюрнбергского процесса. Проанализировано в большей степени семантическое поле «чужой», представленное портретами фашистов, которые оказались на скамье подсудимых. Акцентировано внимание на сатирических и других приемах образности.

Ключевые слова: «свой», «чужой», памфлет, портрет, сатира.

THE CULTURAL CONCEPTIONS «OUR» / «FOREIGN» IN PAMPHLET COLLECTION BY YAROSLAV HALAN «IN FRONT OF FACTS' FACE»

Tetyana Shevchenko

Odesa National I. I. Mechnikov university, Odesa, Ukraine

The article is about cultural conceptions «ours»/»foreign» in pamphlet collection by Yaroslav Halan «Pered lytsem faktiv» [«In front of facts' face»], which consists of notations, pamphlets and essays that were written after visiting Nuremberg Trial Proceeding. Emphasis is placed on pamphlet as a genre that according to its nature is the condensation of colours with the underlying theme of uncovering, which is characterised by unethical comparison of hyperbolised positive and negative. Here the opposition of «ours»/»foreign» became the basement for the formation of the author's world perception. It is obvious that inclusion of narration's object in the «ours» concept often appears to be a linguistic strategy of justification (ascension), on the contrary, such inclusion into the «foreign» concept is a strategy of discredit. The separation of «ours» and «foreign», the creation of the «we are the group» image through profanation of the opponent is a relatively traditional method of political fight that was used by Y. Halan to the full extent.

The main filling of the «ours» concept in Y. Halan's work become Soviet Union's warriors-winners, USSR in general, «foreign» — fascists-SS's, that were convicted, «ours» that became «foreign» — OUN-UIA warriors, as well as European countries that regenerate fascism, which the author thinks to be highly dangerous.

Semantic conception «foreign» is analysed to a wide extent, which is represented with the portraits of fascists that were convicted (Ribbentrop, Herring, Frank). Emphasis is placed on satiric and other methods of figurativeness. The main value of the collection is the creation of enemies' portraits with the use of satire and sarcasm. Of course, all of them belong to the semantic conception «foreign». The aim of pamphlet is to awake the feeling of resentment, sometimes hate towards chiefs of Gestapo among readers.

Key words: «ours»/»foreign», pamphlet, portrait, acidulous satire.

REFERENCES

1. Halahan, Y. (1949), *Pered lytsem factiv* [In front of facts' face], Radyanskii pysmennyk, Kyiv [in Ukrainian].
2. Vladimirova, T. (2007), *Prizvannye v obschenii: Russkii diskurs mezhkulturnoi kommunikatsii* [Called to intercourse: Russian discourse in intercultural communication], KomKniga, Moscow [in Russian].
3. Maslova, V. (1997), *Predania stariny glubokoi v zerkale yazyka* [Ancient legends in the mirror of the language], Minks, [in Russian].
4. Yampilskii, I. (1964), *Satyrychna zhurnalistyka 1860-h rokiv* [Satiric journalism in 1860's], Nauka, Moscow [in Ukrainian].
5. Yarmysh, Y. (2003), *Zhanry satyrychnoi publitsystyky* [Genres of satiric publicism]: tutorial, ed. PhD Rizun, V., Institute of journalism, Kyiv [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 1 жовтня 2015 р.